MANĪṢĀ - *A Research Journal of Sanskrit* ISSN : 2583-2271
Vol. - I, No. 1: 2021

कालिदासवर्णितेषु कारुण्यवियोगादिषु मानवेतराणां तादात्म्यानुभूतिः

कृष्णगोपालपात्रः

प्रबन्धसारः

संस्कृतसाहित्यनभसि दीप्तभास्करवद् देदीप्यते महाकविकालिदासः। तस्य प्रत्येकं ग्रन्थस्य रचनाशैली विषयसमृद्धिः चित्ररूपायणं च स्वीयवैशिष्ट्येन गुणमण्डितम्। तद्रचनासु वियोगः कारुण्यं च अलौकिकतया तेन वर्णितम्। काव्यानन्दप्राप्तये अचेतनस्यापि मानवीयकरणं तत्र तत्र स्फुटमवाप्यते। सम्भोगशृङ्गारापेक्षया विप्रलम्भशृङ्गारस्य उच्चकोटित्वं तेन प्रापितम्। विप्रलम्भशृङ्गारे हि वियोगविलापादिकमेव आधिक्येन समवलोक्यते। प्रियविरहात् प्रियायाः, प्रियाविरहात् प्रियस्य वा दुःखे विलापे च विप्रलम्भशृङ्गाररसः। एतादृशस्थितौ एकैकः तदितरवियोगात् दुःखभाक् भवति इति तु सामान्यमेव परं नायकनायिकयोः वियोगे तद्वदेव दुःखभाजः भवन्ति तदितरे प्राणिनः वृक्षलतादयः क्वचित् प्रकृतिरपि इति कालिदासेन वियोगवर्णनावसरे कारुण्यवर्णनावसरे च नूतनरीतिः एव प्रदर्शिता।

भूमिका

अस्मिन्नतिविचित्रकविपरम्परावाहिनि संसारे कालिदासादयः केचन एव महाकवित्वेन गण्यन्ते। तेषु वाग्देवतावतारभूतः कालिदासो हि अग्रगण्यः। कालिदासीयकाव्येषु विविधदिग्गामिनी प्रतिभा सर्वतो स्मृतिपथमायाति। पुनश्च प्रकृतिचित्रणमपि सर्वासु दिक्षु परिलक्ष्यते। तत्र हि प्रकृतिः कदाचित् स्वस्वरूपेण क्वचित् विभावादिरूपेण कदाचिच्च चेतनसत्तात्वेन चित्रिता। निसर्गवर्णने कविकौशलं तु नितरां दिक्पथमायाति काव्यरसपीयूषपिपासूनाम्। 'उपमा कालिदासस्य' इति वचस्तु तदीयोपमावर्णननैपुण्यं प्रद्योतयति। उपमादिभिः अचेतनस्यापि मानवीयकरणं शक्यं कर्तुम्। अचेतनस्यापि मानवीयकरणे मूलभूतम् उद्देश्यं हि काव्यानन्दप्राप्तिरेव। तस्मादुपमादयः खलु अलङ्काराः सहृदयचेतांसि रञ्जयन्ति इति तु निश्चप्रचमेव। कारुण्यवियोगादिवर्णनेऽपि उपमादयोऽ-लङ्काराः सहृदयमनोरञ्जनाय क्षमन्ते एव। अप्पयदीक्षितोऽपि उपमायाः सहृदयहृदया-ह्लादकत्वं निर्वर्णयति–

"उपमैका शैलुषी सम्प्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान्।
रञ्जयन्ती काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः॥"[1]

कालिदासस्य करुणवियोगादिवर्णननैपुण्यम्

"रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति।"[तैत्तिरीयोपनिषद्– २/७] इति श्रुतिवचनं स्मारं स्मारमेव प्रायः कालिदासः काव्यकुसुमानि विरचयामास। तदीयकाव्यपठनेन तु रस एवात्मा काव्यस्य इति सम्यक् प्रतिभाति। कालिदासो हि प्रत्येकमपि रसं तथोद्बोधयति यत् सहृदयहृदयं द्रागेव तत्राकृष्टं भवति। सर्वविधरसपेशलता तत्काव्येषु परिलक्ष्यते। परं विप्रलम्भशृङ्गार-रसधारां तु सः अनितरसाधारणतया प्रावाहयत्। करुणरसम् अपि यदा वर्णयति तदैवं भाति यत् स एव प्राणभूतः काव्यस्येति। वियोगादिशब्द-श्रवणेन यद्यपि करुणरसोऽपि मनसि स्फुरति तथापि नायकनायिकयोः विच्छेदजन्यः विलापस्तु विप्रलम्भशृङ्गारे एव अन्तर्याति। नायकनायिकयोः विलापेतरस्थले तु करुणरसस्य प्रतीतिः उररीकर्तुं शक्या। करुणरसोऽपि सुखानुभवमेव प्रापयति। अतस्तस्यापि करुणरसस्योत्कृष्टतायां नास्ति सन्देहावकाशः। करुणोऽपि अत्युत्कृष्टः रसः इत्यत्र सहृदयहृदयानुभवः एव मानमिति साहित्यदर्पणकृता अपि न्यरूपि–

"करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखम्।
सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम्॥"[2] इति।

आदिकवेः वाल्मीकेः करुणरसस्थायि-भावः शोकः एव श्लोकत्वेन परिणत इति अहो महनीयता करुणरसस्य। करुणरसस्फूर्तावपि अलोकसामान्यप्रतिभा दरीदृश्यते कालिदासस्य। परं करुणरसापेक्षयापि शृङ्गाररसवर्णने तु तस्य विशिष्टता सर्वजनविदिता। सम्भोगशृङ्गारापेक्षया विप्रलम्भशृङ्गारस्य उच्चकोटित्वं लक्ष्यते तत्र तत्र कालिदासीयकाव्येषु। यथा–

"त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायाम्
आत्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः॥"[3] इति।

शङ्करस्य तृतीयनेत्रस्थेनाग्निना भष्मीभूतस्य कामदेवस्य शरीरं दृष्ट्वा दृश्यते रतेः विलापः–

"शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि॥"[4] इति।

करुणवियोगादिषु कालिदासकाव्येषु मनुष्येतरस्य तादात्म्यानुभूतिः

करुणरसवर्णने विप्रलम्भशृङ्गारवर्णने च कालिदासस्य प्रतिभा सर्वजनविदिता। प्रियाविरहात् प्रियमनः, प्रियजनविरहाच्च प्रियायाः मनः दुःखितं भवति। एवमवस्थायाम् एकैकस्याभावे तदितरकृतः विलापः यत्र तत्र तु विप्रलम्भशृङ्गारः एव इति मन्तव्यम्। एवञ्चैतादृशे वियोगे शृङ्गाररसस्यैवोद्रेकः इति तु स्पष्टमेव। परं नायकनायिकयोः वियोगे तद्वदेव दुःखभाजः भवन्ति तदितरे प्राणिनः वृक्षलतादयः क्वचित् प्रकृतिरपि इत्येवं कालिदासेन वियोगवर्णनावसरे कारुण्यवर्णनावसरे च प्रतिपदं प्रतिपादि। कालिदासवर्णितेषु करुणवियोगादिषु अचेतनानां या तादात्म्यानुभूतिः सेह निरूपयितुमिष्यते।

कालिदासवर्णितविप्रलम्भे जडा प्रकृतिरपि ईदृशी संवेदनशीला प्रदर्शिता यत् सापि मनुष्यवत् सुखदुःखभागिति भाति। सेयम् अचेतना प्रकृतिरपि मनुष्यवत् स्वव्यापारं प्रदर्शयति। यथा मेघस्य संयोगेन रामगिरिः स्नेहव्यक्तिः भवति इति सर्वैरपि कविजनैः सहृदयैश्च अनुभूतम्। मेघो हि अचेतनः तथापि स मनुष्यवत् यक्षस्य विरहम् अवगम्य यक्षप्रेरितसन्देशान् यक्षप्रियां प्रति प्रापयेदिति मत्वा मेघं प्रत्याह यक्षः–

"सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः
सन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य।
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या॥"[5] इति।

---

1 चित्रमीमांसा,पृ–२८।

2 साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदः।

3 मेघदूते उत्तरमेघः–४२।

4 कुमारसम्भवम्–४/३३।

अचेतनस्य मेघस्यापि प्रियाविरहेन विरहितं यक्षं प्रति सहानुभूतिः स्यादेव इति विचिन्त्य मेघं स्वसन्देशान् यक्षप्रियां प्रापयितुम् अनुरुणद्धि यक्षः। सन्देशप्रेरकः वार्तावाहकः दूतो वा सामान्यतया मनुष्यो भवति तदितरः प्राणी वा। परन्तु इह मेघदूते कालिदासेन प्रदर्शितं यत् मनुष्येतरः अचेतनः मेघः अपि वार्ताप्रेरणे समर्थः।

यक्षस्तु प्रियाविरहात् एतावान् विवेकरहितः सञ्जातः यत् कल्पनादृष्टां प्रियाम् आलिङ्गितुम् आकाशे हस्तौ प्रसारयति परन्तु क्षणमेव हस्तौ प्रियारहितौ इति ज्ञात्वा भृशं दुःखितो भवति। यक्षस्य इमाम् अवस्थां वीक्ष्य वनस्थलीदेवता अपि मुक्तास्थूलानश्रुबिन्दून् पातयन्ति–

"ममाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो–
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेषु।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति॥"[6] इति।

प्रियाविरहेन पीडितस्य यक्षस्य कातरस्वरं मर्मीकृत्य लोकोपकारतत्परः मेघो यक्षोक्तायाः यक्षप्रियायाः प्राणान् पातुं लोकोत्तरवाण्या पूर्वोक्तं यक्षसन्देशं यक्षप्रियां जगाद। यथा वा मेघविरहविरहिणी निर्वन्ध्या विरहचिह्नानि पाण्डुच्छायादीनि बिभर्ति–

"वेणीभूतप्रतनुसलिलसावतीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छाया तटरूहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः।"[7] इति।

एवं प्रत्यक्षगोचरा मेघदूते वियोगस्य बलवती वेदना।

मदनभष्मीभूते सति मदनसुहृत् चन्द्रः आत्मनः उदयमेव निष्फलं मन्यते। नवचूतकुसुमानां मदनकृतबाणत्वं न सिद्ध्यति। कोकिला अपि मधुरस्वरं त्यक्तवन्तः। किञ्चालिपङ्क्तिः या मदनेन गुणकृत्ये नियोजिता सा अधुना कारुणिकस्वरैः रतिमेवानुकरोति–

"अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता।
विरुतैः करुणस्वनैरियं गुरुशोकामनुरोदितीव माम्॥"[8]

इत्येवं प्रकारेण कालिदासेन रतिविलाप-प्रसङ्गे पशुपक्षिणामवस्था रतिमुखेन निपुणतया वर्णिता।

इन्दुमतीशोकविह्वलः महाराजः अजः अपि इन्दुमतीप्रयाणे शोकातुराणां वृक्षादीनां वास्तविकस्वरूपं निर्वर्णयति। तथा हि यः अशोकवृक्ष इन्दुमत्या पद्भ्याम् स्पर्शीकृतः सः अधुना पुष्परूपाश्रूणि विमोचयति–

"अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा
त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे।"[9]

विलपन्तम् अजं दृष्ट्वा वृक्षादयोऽपि रसरूपाश्रूणि विमोचयन्ति–

"विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति।
अकरोत् पृथिवीरुहानपि तशाखारसबाष्पदूषितान्॥"[10]

एवं हि स्पष्टमेव शोकविह्वलस्य अजस्य करुणविलापेन अरण्यप्रदेशोऽपि शोकस्तब्धः सञ्जातः।

ज्येष्ठादेशात् अत्याज्यामपि सीतां यदा लक्ष्मणः परित्यजति तदा पुरस्तात् स्थिता जह्नोर्दुहिता तरङ्गरूपहस्तमुत्थाप्य सीतापरित्यागं वारयति–

"अवार्यतेवोत्थितवीचिहस्तै-
र्जह्नोर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात्॥"[11]

सीतापरित्यागात् समदुःखिनो मयूराःनृत्यं त्यक्तवन्तः, वृक्षाः कुसुमानि अजहुः, मृगास्तु भक्षणयोग्यान्नपि तृणान् मुखाद् अपसारयामासुः।

"नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षाः दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः।
तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावम-
त्यन्तमासीत् रुदितं वनेऽपि॥"[12]

अभिज्ञानशाकुन्तलेऽपि दृश्यते प्रकृत्या सह शकुन्तलायाः तादात्म्यानुभूतिः। गुरूणाम् आज्ञा ह्यविचारणीया इति दृष्ट्या सा वनस्पतिसेवां न करोति अपि तु सहोदरस्नेहेनैव करोति। स्पष्टीकरोति सा एव– "न केवलं तातनियोगः अस्ति मे सहोदरस्नेहः"। वनस्पतिमृगादिषु यथा तस्या स्नेहः तद्वत् तेषामपि शकुन्तलां प्रति सहानुभूतिरासीत्। वनस्पतयः शकुन्तलापतिगृहगमनवेलायां तस्यै वस्त्राभूषणं प्रददति। पक्षिणः लताश्च तस्या अभिनन्दनम् अकुर्वन्। शकुन्तलाविरहे शोकमग्ना हि आश्रमवृक्षाः प्राणिनश्च। तथापि सा आश्रमतरुभिः वनवासबन्धुभिः अनुमतेति तातः कण्वः शकुन्तलाम् अकथयत्–

"अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः।
परभृतविरुतं कलं यतः तिवचनीकृतमेभिरात्मनः॥"[13]

शकुन्तला पतिगृहगमनकाले आश्रम-विरहकातरा भवति तस्मिन् काले प्रियंवदा तां ब्रूते सखि न केवलं त्वमेव दुःखिता अपि तु त्वद्वियोगेन आश्रमस्थाः प्राणिनो अपि समदुःखभाजः–

"उद्गीर्णदर्भकवला मृगी परित्यक्तनर्तना मयूरी।
अपसृतपाण्डुपत्राणि मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः॥"[14]

शकुन्तलाविरहेन शकुन्तलामनुसरन् मृगशावकः पतिगृहं प्रतिष्ठमानायाः शकुन्तलायाः मार्गं न जहाति–

"यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां तैलं न्यषिच्यत मुखे
कुशसूचिविद्धे।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं
मृगस्ते॥"[15]

निष्कर्षः

"अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः, यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते" इति अभियुक्तोक्तिं विचार्य इदं सुविदितं यत् कवयः काव्यं यथाकथञ्चित् परिवर्तयन्ति परिवर्धयन्ति च। स्वरुच्यनुगुणमेव रसधारां प्रवाहयन्ति। करुणरसः आदिकवेः वाल्मीकेः मुखपद्मात् विनिसृतः। अतः तन्महत्त्वं तु नितरामङ्गीकुर्वन्ति काव्यकर्तारः सहृदयाश्च। परं गतेषु समयेषु यथा करुणरसधारा प्रवाहिता तथैव शृङ्गाररसधारा अपि महत् स्थानमवाप। कालिदासादयो हि काव्यकर्तारः तद्रसधारां सुक्ष्मेक्षिकया प्रावाहयन्। यद्यपि कालिदासीयकाव्येषु सर्वविधोत्कृष्टता दरीदृश्यते तथापि वियोगवर्णनं हि तत्काव्यस्य पराकाष्ठा इति समालोचका अपि उररीकुर्वन्ति। तत्रभवान् कालिदासः अत्र वियोगवर्णने कारुण्यवर्णने च वैशिष्ट्यं प्रतिपादयति यत् मानवेतराः अपि वृक्षलतादयः स्वानुभवं मनुष्यवदेव प्रकटयन्ति। प्रियजनवियोगात् यथा मनुष्यस्य दुःखं तद्वदेव तादात्म्यानुभवः तेष्वपि परिलक्ष्यते। प्रियजनविच्छेदात् तेऽपि समदुःखभाजः भवति इति तेनैव ऐदम्प्राथम्येन प्रदर्शितम्।

उपसंहृतिः

वियोगवर्णने कारुण्यवर्णने हि दृश्यते कालिदासीयकाव्येषु अलोकसामान्य-विशिष्टता। तत्काव्यनाटकादिषु विद्यमानानि पात्राणि

---

[5] मेघदूते पूर्वमेघः–७।
[6] मेघदूते उत्तरमेघः–४३।
[7] तत्रैव २८।
[8] कुमारसम्भवम्–४/१५।
[9] रघुवंशम्–८/६३।
[10] तत्रैव–८/७०।
[11] तत्रैव–१४/५१।
[12] तत्रैव–१४/६९।
[13] रघुवंशम्–४/१३।
[14] तत्रैव–४/१४।
[15] तत्रैव–४/१६।

ISSN : 2583-2271
Vol. - I, No. 1: 2021

तु वियोगं कारुण्यं च प्रकटयन्त्येव तदितरा प्रकृतिः एवं वृक्षलतादयोऽपि स्वानुभवं प्रकटीकुर्वन्ति। नायकवियोगात् नायिकायाः नायिकावियोगाद्वा नायकस्य चेतः दुःखपीडितं भवतीति तु सामान्यमेव। परन्तु नायकनायिकावियोगात् सुहृद्वियोगाद्वा मनुष्येतराणामपि मनः दुःखितं भवतीति काचित् अभिनववर्णनरीतिः दृश्यते ततो ज्ञायते तस्मिन्नपि कोणे लब्धप्रवेशः अयं विद्वन्मणिः कालिदासः।

सहायकग्रन्थाः

- अप्पय्यदीक्षितः। १९९९। *चित्रमीमांसा*। नरसिंहाचार्यः, एन् एस वि (सम्पा.)। तिरुपतिः राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्।
- कालिदासः। २००८। *अभिज्ञानशाकुन्तलम् (प्रकाशसंस्कृतहिन्द्याङ्गल-व्याख्यात्रयोपेतम्)*। शास्त्री, वेदप्रकाशः (सम्पा.)। वाराणसी चौखम्बा विद्याभवन।
- कालिदासः। २०१४। *कुमारसम्भवम् (सरलासञ्जीवनीभ्यामुपेतम्)*। मालवीयः, सुधाकरः(सम्पा.)। वाराणसी चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।
- कालिदासः। २००९। *मेघदूतम्(पूर्वमेघः उत्तरमेघश्च)*। वाराणसी भारतीय विद्या प्रकाशन।
- कालिदासः। २०१६। *रघुवंशम् (सञ्जीवनीचन्द्रकलाभ्यामुपेतम्)*। त्रिपाठी कृष्णमणिः(सम्पा.)। वाराणसी चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
- विश्वनाथः। २०११। *साहित्यदर्पणः(लक्ष्मीटीकोपेतः)*। शास्त्री, कृष्णमोहनः(सम्पा.)। वाराणसी चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्।